

Хабета І. М.,

Національний університет "Острозька академія", м. Острозь

БІНАРНІСТЬ У РОМАНІ-ДИСТОПІЇ МАРГАРЕТ ЕТВУД "ОРИКС І КРЕЙК"

У статті шляхом виділення ряду бінарних опозицій розкрито проблематику роману-дистопії канадської письменниці М. Етвуд "Орикс і Крейк" (2003) з точки зору постколоніальної критики.

Ключові слова: бінарність, утопія, антиутопія, дистопія, постколоніальна критика, бінарна опозиція, імперія, колонія, есхатологія, еugenіка.

The article deals with a range of problems raised in the dystopian novel Oryx and Crake (2003) by Margaret Atwood. The subject matter is analysed by means of binarism and postcolonial critics.

Key words: binarism, utopia, anti-utopia, dystopia, postcolonial critics, binary opposition, empire, colony, eschatology, eugenics.

Століття пошуків утопічного суспільства привели людство до сумнівів щодо можливості досягнення соціальних ідеалів. Суспільний прогрес супроводжувався війнами та екологічними руйнаціями. У поглядах науковців та літераторів відбувся перехід до антиутопічної традиції. Автори цього літературного напрямку постійно відгукувалися на важливі політичні події, на зміни у технічному прогресі та соціальному устрої суспільства.

Відома канадська письменниця Маргарет Етвуд, представниця таких літературних течій як фемінізм, націоналізм, постмодернізм та постколоніалізм, з притаманною їй красномовною майстерністю у книзі "Орикс і Крейк" описала новий дистопічний світ, в якому люди спробували замінити Бога і підкорити Матір-Природу.

Метою наукової розвідки є розкриття проблематики роману-дистопії "Орикс і Крейк" М. Етвуд шляхом застосування методу постколоніальної критики як засобу для вивчення принципів побудови антиутопічних суспільств у літературі. Актуальність вибору теми зумовлена недостатньою вивченістю творчості цієї письменниці, а зокрема об'єкту нашого дослідження – твору "Орикс і Крейк" (2003), у сучасному вітчизняному літературознавстві.

Культова творчість канадської письменниці сьогодення М. Етвуд привернула увагу, перш за все, американських та канадських критиків. Літературознавці Б. Гарлік та А. Девідсон, дослідили творчість М. Етвуд з точки зору традицій дистопічного жанру. Питання постколоніальності та відчуття провини у книгах досліджуваної авторки розглядали Дж. Фіаменго та К. Керскенс [12].

Серед українських літературних джерел слід відзначити статті опубліковані Овчаренко Н. Ф. [4; с. 5], у якій проведено ретельний аналіз творчості М. Етвуд 1990-х років та розглянуто романи-дистопії цієї авторки. Воронцова М. Ю. [2] аналізує поетику романної творчості М. Етвуд у контексті соціокультурних закономірностей розвитку сучасної англоканадської літератури до публікації роману “Сліпий вбивця” (2000).

Роман “Орикс і Крейк” М. Етвуд є не першим звертанням авторки до жанру дистопії. У 1985 році вона опублікувала книгу “Історія Служниці”, у якій також надала перевагу цьому жанру, а не антиутопічному.

Найпоширенішими у науковій критичній літературі Заходу, щодо творів, які описують суспільство протилежно до утопічного, є терміни: “антиутопія” та “дистопія”. Останній використовується щодо книг, у яких автори не заперечують існування утопічних ідеалів, а зображають жахливі наслідки нехтування людьми законів природи та бажання отримати необмежену владу. Іншу класифікацію запропонував росіянин Е. Баталов у книзі “У світі утопії: п’ять діалогів про утопію, утопічну свідомість та утопічні експерименти” (1989). Він виділяє два основні терміни, що існують на протигагу утопії: негативна утопія та антиутопія: “Негативна утопія (какотопія, дистопія) – це зображення небажаного, хворого світу, при цьому вона може виступати в якості контрutoпії, а може і не виступати. Що ж стосується антиутопії, то це – не просто негативна утопія, а заперечення самої ідеї утопії, самої утопічної орієнтації” [1, с. 127].

Російський літературознавець Е. Геворкян, у передмові “Чим вимощена дорога в Рай: антипередмова” до книги “Антиутопії ХХ століття: Є. Зам’ятін, О. Хакслі, Д. Оруел” викладає своє розуміння цієї проблеми описуючи три градації поділу: “утопія – так зване ідеальне суспільство, дистопія – “ідеально” погане і антиутопія, яке розташоване десь посередині” [3, с. 7]. Оскільки на думку М. Етвуд поняття антиутопії є надзвичайно широким, яке об’єднує у собі всі види не утопічних світів, то вона, конкретизуючи вид неідеального суспільства, називає роман “Орикс і Крейк” дистопією, а не антиутопією.

Роман-антиутопія / дистопія належить до жанру літератури, який створюється за принципом негативності, тобто антиутопія / дистопія є втіленням усього похмурого, несправедливого, злого та зверхнього, яке постійно привінюється до колись наявного позитивного, доброго та світлого. Поняття антиутопії є одним з елементів бінарного ряду: утопія – антиутопія / дистопія. З огляду на це, вивчення роману-антиутопії / дистопії з точки зору постколоніальної критики та бінарних опозицій стало вагомим кроком вперед у спробі проаналізувати жанрово-стильову своєрідність романів та охарактеризувати їх основну проблематику.

Коло критичних робіт на тему постколоніальної критики, що видавались і видаються до цього часу, досить велике і налічує праці: Ф. Фанона,

М. Фуко, Е. Саїда, П. Шарад, С. Слемон, Г. Бгабга та ін. Погляд на явище постколоніальності через призму фемінізму пропонує Г. Чакраворті Співак у есе “Чи може підпорядковане промовляти?”. Взаємозв’язок маргінесу та центру вивчає А. П. Мукгерджи у статті “Чий постколоніалізм і чий постмодернізм?”. В Україні постколоніальну теорію і критику досліджують М. Павлишин та П. Іванишин.

Першими ідеологами постколоніального вчення вважають французьких філософів, істориків ідей постструктуралістичного напрямку Ф. Фанона та М. Фуко (1926-1984). Їхні праці надихали представників антиколоніального руху за свободу протягом усього ХХ століття. У 1952 Ф. Фанон написав свою першу книгу “Чорна шкіра, білі маски”, яка розкривала проблему впливу колоніального підкорення на психіку та поведінку людини [13]. У 1961 році було опубліковано ще одну його книгу, яка викривала негатив класової, расової та національної нерівності та закликала до посилення боротьби колоній за незалежність – “Прокляті землі” (1961).

Один із представників постколоніальної критики – американський вчений, літературознавець, уродженець Палестини – Е. Саїд у книзі “Орієнталізм” (1978) пише, що між Сходом та Заходом завжди існувала істотна різниця: “Захід є актором, Схід – пасивним глядачем. Захід є спостерігачем, суддею і главою присяжних кожного аспекту поведінки жителя Сходу.” [8, с. 555]. Інакше Схід по відношенню до Заходу був Іншим, Чужим. Е. Саїд демонструє Орієнт як колонію Заходу.

Вчення Е. Саїда про протистояння двох культур заклало нові елементи опозиційності. Центральними бінарними опозиціями постколоніальної критики Е. Саїда, які часто використовуються в антиутопічних творах (дистопіях) є: Свій – Чужий (Інший), Захід – Схід, Імперія (Метрополія) – Колонія, Центр – Маргінес (Провінція). Виокремлення у постколоніальному або антиутопічному творі хоча б одного елементу з опозиційного ряду, запропонованого Е. Саїдом, виводить читача на рівень узагальнення проблематики твору та окреслення стереотипу героїв.

М. Павлишин пише про тенденцію у сучасному літературознавстві поєднувати постколоніальну критику з такими опозиційними дискурсами, як фемінізм, націоналізм, антисемітизм, антирасизм та ін. [6, с. 532]. Таким чином постколоніальні вчення є дослідженнями, які охоплюють різні галузі знань.

Згідно з визначенням терміну “опозиція” у літературознавчому словнику за редакцією Ю. Руднева вона не має меж: “Опозиції використовуються у діапазоні від віршованого ритму, який побудований на бінарному чергуванні найменших одиниць мови (наголошений склад – ненаголошений склад), до біологічних ритмів дня та ночі, зими та літа, а також культурних ритмів: ідеалістична культура – матеріалістична культу-

ра” [9]. Окрім бінарних одиниць запропонованих Е. Саїдом, словник також подає перелік найуніверсальніших опозицій: життя – смерть, щастя – нещастя, правий – лівий, хороше – погане, минуле – майбутнє, тут – там, дозволено – заборонено, знання – незнання та ін.

Літературний критик П. Шарад наступним чином трактує поняття постколоніальності: “це питання стратегії структурування тексту так само, як і його прочитання” [14, с. 57]. Широка проблематика та масштабний сюжет роману М. Етвуд “Орикс і Крейк” дозволяють особливо чітко виділити струнень бінарних опозицій, навколо якого розгортаються події роману.

Протагоніст книги “Орикс і Крейк” – Снігова людина. Справжнє ім’я персонажа – Джиммі, але він, як останній представник людської раси, який пережив нещадну пандемію лабораторного вірусу та існує у світі “після людей”, іронічно себе називає Сніговою людиною. Есхатологічні уявлення М. Етвуд про долю людства вплетені у сюжетну лінію роману як спогади героя, які він прокручує у своїй пам’яті, немов старий фільм, кадр за кадром.

До катастрофи ієрархія описаного людського суспільства була надзвичайно простою та складалась з двох каст: панівної, до якої входили представники науково-економічного світу, та колонізованої (поневоленої), до якої належала решта людей. Касті працювали і жили у такому суспільстві окремо, у різних поселеннях. “Русії прогресу” населяли так звані Компаунди – окремі міста з власною інфраструктурою та посиленням контролем за їх життям – життям резидентів. “Інші” представники людства у небезпечних та брудних Плебсвіллях. “Плебсвіллі – це одна гігантська чашка Петрі: усюди маса інфекційної плазми та бактерій. Якщо ти зростаєш в таких умовах, у тебе імунітет – принаймні до появи нової біоформи. Але якщо ти з Компаунда і хочеш побувати у плебсвіллях, то одразу станеш головною стравою для всякого роду зарази. Ніби у тебе на лобі великими літерами написано “З’їж мене” [10, с. 294]. Авторка, використавши бінарне опозиціонування двох частин суспільства: Імперії та Колонії, показує повну владу панівної касті над рештою людства та його розвитком. Таким чином авторка моделює опозицію: “наука”, яка стає головним і єдиним рушієм цивілізації, і “духовність та мистецтво”, які повністю нівелюються.

У дистопічному світі М. Етвуд зникає проблема співіснування опозиції “природного – штучно створеного (клонованого)”, яка завжди була ахіллесовою п’ятою у стосунках релігії та науки. У цьому світі наука втрачає моральність. Снігова людина згадує, що його батько працював генетиком на “Фермі Орган. Інк” і був одним із засновників проекту “Свиноїд”. Метою проекту було виростити всередині трансгенетичного організму людські органи та тканини, які можна пересаджувати лю-

ням без ризику відторгнення. "Свиням привили ген швидкого росту, так що нирки, шлунки і серця свині виростили швидше, і зараз вчені намагались створити свиноїда, який би зміг вирощувати одночасно п'ять чи шість нирок" [10, с. 20].

Крізь призму категорії опозиційності слід розглядати стосунки між батьками Джиммі. Батько як елемент бінарного ряду є символом нехтування моральності. Новий проект, у якому він бере участь зазіхає на основи природного розвитку людини. Програма "НooШкіра" розробляє технології омолодження організму людини. "Що ж багаті, колись молоді і гарні чоловіки та жінки, які підсіли на гормональні добавки, об'їли вітамінами, але змучені безкомпрмісним дзеркалом, – хіба не продадуть вони будинки, огорожені вілли, власних дітей і навіть душу за ще один шанс пожити статевим життям" [10, с. 50].

На противагу батьку, матір Джиммі – Шерон, є символом моральної свідомості. Мікробіолог за освітою, вона деякий час працює на "Орган. Інк". Але душевні сумніви примушують Шерон звільнитись з роботи. "Перед мамою стоїть непочата чашка кави, мама дивиться у вікно і курить. Голос такий, ніби вона смертельно втомилась. (...) А можливо, вона хвора" [10, с. 29]. Спостерігаючи за божевільними проектами компаундів, за тим, як добровольці у гонитві за молодістю беруть участь у проекті і перетворюються на "Плісняву з Далекого Космосу" [10, с. 50], Шерон прагне змінити своє життя. Вона готує план втечі у плебсвілл. Ця оповідь відкриває читачу завісу жорсткої ієрархії у компаунді. Правляча верхівка з кількох, або й одного, науковців керує всіма іншими, які повинні брати участь у проектах. Працюючи на компаунд його мешканець отримує значно більше ніж просто роботу, він отримує стиль життя: відповідний до посади будинок та можливості, а, що найголовніше, він отримує право жити у компаунді та "нагороджується" страхом втратити роботу. Кожен городянин Імперії є водночас резидентом Колонії.

За кілька місяців до зникнення матері, у житті Джиммі з'являється друг – Гленн, який у дорослому віці під час роботи над проектом створення нового виду людей взяв собі ім'я Крейк. "Гленн – є лише маскою. Тому у спогадах Сніжної людини Крейк не буває Гленном, ніяких "Гленн, він же Крейк" чи "Гленн-Крейк", чи "Гленн, згодом відомий як Крейк" [10, с. 68]. З появою Гленна бінарна опозиція колонізатора та колонізованого переходить у іншу площину. Якщо раніше протиставлення існувало у аспекті: панівна особа або група осіб – підпорядкована група, то надалі вона видозмінюється на: людина – людина, тобто Крейк (колонізатор) – Джиммі (колонізоване). Домінування Крейка над Джиммі простежується у їх стосунках, навіть у комп'ютерних іграх. Гру завжди обирає Крейк. Він же вирішує, коли слід перестати грати. Гра триває завжди до нищівної поразки Джиммі.

Аналізуючи описані М. Етвуд комп'ютерні ігри дослідниця К. Керскенс вбачає в них не лише метафоричний зміст, але й констатує, що вони “розкривають презирство ХХІ століття у ставленні до історичного розвитку; пророкують катастрофічний занепад цієї цивілізації; демонструють відсутність поваги до історії людства” [12, с. 438].

Елемент гри у аналізованому романі створює ефект імпліцитної іронії, оскільки на початковій стадії кожна гра сприймається читачем як просто жорстокість віртуального світу, проте, коли головні персонажі виростають, то гра виходить за рамки комп'ютерної забави і стає реальністю умов існування людства, і тоді віртуальний світ протиставляється реальному.

Бінарну опозицію “реального – віртуального” можна простежити в іграх “Кров та Троянди” та “Архаїтон”. Перша – торгова гра за мотивами “Монополії”. “Карта Крові означала людські звірства, лиходійства всесвітнього масштабу: просто згвалтування чи вбивство не зараховувалися, лиходійство повинно забрати мільйони людських життів. Різанина, геноцид і тому подібне. Карта Троянд позначала досягнення людства. Мистецтво, наукові прориви, визначні пам'ятки архітектури, корисні винаходи. (...) Пропонувались курси обміну: одна Мона Ліза за Берген-Бельзен, геноцид вірменського народу за Дев'яту симфонію плюс три єгипетські піраміди, – але можна було торгуватись” [10, с. 77]. З точки зору опозиційності М. Етвуд ставить на терези основні досягнення та провали людства, і розвитком фабули показує, що невдачі завжди переважають, навіть і у грі завжди виграє гравець карт Крові.

Друга інтерактивна гра – “Архаїтон, під наглядом Божевільного Адама” протиставляє “реальний світ Адама – світу Божевільного Адама” (роль якого на себе візьме Крейк, намагаючись втілити у життя всі свої наукові задуми генної модифікації). В цій грі “Адам дає імена живим тваринам, а Божевільний Адам дає імена тваринам мертвим” [10, с. 79]. Бали присуджувались за знання зниклих видів тварин та рослин. Гравці брали собі псевдоніми вимерлих видів, наприклад, Крейк – деркач, болотяний птах, подібний до ворони чи крука. У романі авторка вид деркачів зробила вимерлим, хоча у реальному світі він зустрічається у дикій природі.

Крейк стає відомим вченим, керівником компаунду, в якому одночасно працювали над кількома науковими проектами. На цьому етапі книги проблематика роману набуває глобальніших рис. Опозиціонується світ панування людини, науки та дослідницької лабораторії – світу Бога, релігії та природи.

З огляду на збільшення кількості населення Землі, зменшення природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища, які можуть призвести до перенаселення та голоду, М. Етвуд позиціонує проблему

контролю над народжуваністю. Як очільник системи, Крейк вирішує, що простіше не впроваджувати закони про регулювання росту населення, а розробити таблетки, які він назвав “НегаПлюс”. Ці пігулки знищують всі зовнішні чинники смертності, протистоять венеричним захворюванням, стерилізують земну популяцію людства. Поступово Крейк перетворюється не просто на Божевільного Адама. Він намагається вдавати з себе Творця (опозиція “Бог – людина”).

У діалогах між Джиммі та Крейком М. Етвуд розвиває тему протистояння науки та релігії у дистопічному суспільстві. Бажання, яке може задовольнити науковий прогрес, протиставляється утриманню (обмеженню), які сповідаються у тих чи інших віруваннях. “Таблетка необхідна кожному, у будь-якій країні, у будь-якому суспільстві. Зрозуміло, що багато релігій цього не схвалить – їх система цінностей базується на нещастях, нагороді за праведність, яку невідомо коли отримаєш, і сексуальному утриманні. Але довго вони не протримаються. Хвиля людських бажань – бажань отримати якнайбільше всього найкращого – їх просто знесе. Ці бажання будуть контролювати все, керувати всіма подіями, як за будь-якого глобального перевороту в історії людства” [10, с. 305].

Змальовуючи наступний проект Крейка “Парадиск” М. Етвуд знову повертається до опозиції “Бог – людина” і звертається до проблем еugenіки – створення повністю прогнозованих дітей, які б відповідали будь-яким вимогам замовника за фізичними, інтелектуальними та поведінковими параметрами.

Створення так званого “ідеального” суспільства є мотивом творчості багатьох попередників письменниці. Вперше про можливість “очищення” людства від людей “другого сорту”, як не дивно, написав давньогрецький філософ Платон. У трактаті “Держава” він пропонує не займатися дітьми з дефектами чи народженими від неповноцінних батьків. Хронічним інвалідам слід відмовити у наданні медичної допомоги, а моральних вироdkів – страчувати [7].

Наукові амбіції Крейка не мають межі. Якщо межа колись існувала, то він давно її перетнув. Крейк єдиний серед персонажів, який себе ніколи не обтяжував запитанням: “А що, якщо...”, на відміну від Джиммі, для якого межа завжди існувала: “Завжди існувала грань – чи не перейшов ти її? І якщо так, то що тепер буде?” [10, с. 32] Ігноруванням меж моральності став проект “Діти Крейка”, який передбачав створення у лабораторії нової біоформи людей-мутантів, стійких до вірусних захворювань. Діти Крейка жили під захисним куполом лабораторії, який повністю імітував навколишнє середовище. Темою створення штучної людини М. Етвуд розвиває опозиційність бінарного ряду дистопія (антиутопія) – утопія. Г. Уельс у нарисі “Сучасна утопія” наводить основні риси утопій, описаних у літературі: 1) відсутність поділу на раси; 2) єдина мова;

3) спільні інтереси для всього людства [10, 121-122]. Проте досягнення таких утопічних ідеалів для людини, за задумом М. Етвуд, є можливим лише із створення нових істот – *Tabula rasa*. Нові істоти, немов чистий листок паперу, без жодного розуміння оточуючого світу і керовані лише природними інстинктами були ідеальним матеріалом для втілення утопічних мрій Крейка. Він призначає Орикс провідником цих новостворених істот. Під його наглядом, вона щодня приходиться до дивних істот і розповідає про світ тварин та рослин.

Після катастрофи, спричиненої таблетками “НегаПлюс”, Джиммі залишається сам на сам з безпомічними створіннями, які нічого не знають про життя за межами їх штучного ареалу існування і які свято вірять в те, що Орикс та Крейк – Творці, а Снігова людина – їх посланець, який дбає та вчить правил нового світу. Снігова людина тримається осторонь поселення дітей Крейка, але регулярно з ними спілкується. Він відчуває себе чужинцем у їхньому поселенні, оскільки відрізняється від них не лише візуально, але й за фізичними ознаками. М. Етвуд залишається вірною принципу бінарної опозиції, протиставляючи повноцінну людину Джиммі (свій) штучно створеним людиноподібним істотам, які навіть можуть змінювати свій колір шкіри (чужий).

У статті досліджено ряд бінарних опозицій, використаних М. Етвуд у романі-дистопії “Орикс і Крейк”: Природне – Штучне, Утримання (Обмеження) – Бажання, Досягнення – Провали, Моральність – Нехтування Мораллю, Реальне – Віртуальне, Свій – Чужий, Імперія – Колонія, Релігія (Духовність) – Наука, Утопія – Антиутопія, Бог – Людина. Розглядаючи глибинні проблеми розвитку науки, людського суспільства, моральності людини, авторка використовує перераховані нами протиставлення для утвердження ідеї виживання людини за будь-яких обставин. Використовуючи принципи антиутопічної літератури М. Етвуд застерігає, що бездумні наукові дослідження над Природою і Людиною можуть привести до всесвітньої катастрофи, знищити існуючий Порядок та відкрити дорогу Хаосу.

“– Снігова людино, будь ласка, скажи нам, що це? Це – труп, а на що він може бути подібний, по-твоєму?”

– Це частина хаосу, – відповіла Снігова людина.

– У хаосу поганий запах, – сказала дитина Крейка.

– Так, – з втомленою посмішкою мовила Снігова людина. – Хаос завжди тхне” [11, с. 363]. Проте, не зважаючи на світову руїнацію М. Етвуд оптимістично дає шанс останній людській істоті – Сніговій людині до відродження людської цивілізації.

Література:

1. Баталов Э. Я. В мире утопии: Пять диалогов об утопии, утопичном сознании и утопичных экспериментах. – М.: Политиздат, 1989. – 319 с.
2. Воронцова М. Ю. Свосвідність романістики Маргарет Етвуд: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук: спец. 10. 01. 04 "Література зарубіжних країн" / М. Ю. Воронцова. – Д., 2005. – 21 с.
3. Геворкян Э. Антиутопии XX века: Евгений Замятин, Олдос Хаксли, Джордж Оруэлл. – М.: Кн. палата, 1989. – С. 6-12.
4. Овчаренко Н. Ф. Творчість М. Етвуд 1990-х років // Інститут Літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – 2003. – С. 166-173.
5. Овчаренко Н. Ф. Романи-антиутопії Маргарет Е. Етвуд // Слово і Час. – 2006 (лютий). – №2 (542). – С. 46 – 55.
6. Павлишин М. Постколоніальна теорія і критика // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів: Літопис, 1996. – С. 531–535.
7. Платон Государство / Пер. А. Н. Егунова. – М.: Наука, 2005. – 572 с.
8. Саїд Е. Орієнталізм // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів: Літопис, 1996. – С. 544–558.
9. Словарь литературоведческих терминов [Электронный ресурс] / Экспериментальная группа Lib-Ra; ред. Руднев Ю. Б. – Электрон. дан. – Киев, 2001-2005. – Режим доступа: <http://slovar.lib.ru/dictionary/binaropozicija.htm>
10. Уэллс Г. Современная утопия // Завтра: Фантаст. Альманах. – Вып. 1. – М.: Текст. – 1991. – С. 120-130.
11. Atwood M. Oryx and Crake. – Canada: McClelland and Stewart, 2003. – 378 p.
12. Christel Kerskens Escaping the Labyrinth of Deception: A Postcolonial Approach to Margaret Atwood's Novels, Volume I. Canada: Annee Academique, 2006-2007. – 524 p.
13. Fanon F. Black Skin White Mask. New York: "Grove Press Inc.", 1986. – 11 p.
14. Sharrad P. Speaking the Unspeakable: Cambridge and the Caribbean / Describing Empire: Post-coloniality and textuality. – Ed. by Tiffin C., Lawson A. – London / New York: Routledge, 1994. – 201 p.